

ЕКСПРЕСИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ОЦІННИХ НАЙМЕНУВАНЬ ОСІБ У СТРУКТУРІ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню експресивного потенціалу оцінних номінацій осіб у сучасних сатирично-гумористичних творах. У ній розглянуто текстотвірну та образотвірну функцію оцінних назв осіб.

Ключові слова: експресивність, оцінні найменування осіб, образотвірний і текстотвірний простір.

Аннотация. Статья посвящена исследованию экспрессивного потенциала оценочных наименований лиц в современных сатирически-юмористических произведениях. В ней рассматривается текстообразующая и изобразительная функция оценочных названий лиц.

Summary. The article is devoted to the research of the expressive potential of evaluative names of personalities in modern satirico-humoristic works. It reviews text-building and descriptive functions of the names of personalities.

Художній текст є основною формою фіксації знань людини й джерелом авторської моделі світу, який виступає формою існування певних явищ і речей у найбільш загальних категоріях. Саме в межах лінгвокультурологічної парадигми, з погляду представлених у тексті знань, стає можливим поглиблене вивчення всіх категорій художнього тексту і, зокрема, його експресивності. За допомогою експресивності в художньому тексті втілюються авторські емоційні інтенції й моделюються імовірні емоції адресата, пов'язані зі сприйняттям та інтерпретацією текстової дійсності.

Експресивність як визначальна риса художнього стилю перебуває в колі наукових інтересів багатьох дослідників (В. Чабаненко, С. Єрмоленко, В. Ковальов, М. Леонова, В. Васильченко, Н. Іваницька, Т. Наумова). Експресивна виразність досягається засобами різних мовних рівнів, серед яких емоційно-оцінна лексика відіграє значну роль. Актуальність нашого дослідження пояснюється недостатнім вивченням оцінного компонента особових найменувань, а також багатоаспектністю аксіологічних лексем. Метою запропонованої розвідки є дослідження експресивного потенціалу оцінних найменувань осіб у сучасних сатирично-гумористичних творах, жанрова особливість яких полягає в продуктивному використанні оцінної лексики та активному відображенні динаміки лінгвістичних процесів останніх років.

Розглядаючи зв'язок оцінності й експресивності, зазначимо, що оцінність виступає компонентом експресії, поряд із емоційністю й образністю, але оцінна семантика може бути наявною й у слові без експресивності [3, с. 187]. На оцінний характер експресії вказував Шарль Баллі, зазначаючи, що ці явища нетотожні, але мають спільну природу [1, с. 68]. Оцінне значення вбачали в експресії В.В. Виноградов, А.І. Єфимов, О.С. Ахманова, В.А. Звєгінцев, Є.Ф. Петрищева та ін. Ознаками експресії вважають здатність слова бути носієм оцінки, відображати ставлення мовця до предмета повідомлення й здійснювати певний емоційний вплив на слухача. Лексична експресивність належить до найпродуктивніших, оскільки «основне навантаження вербального вираження почуттєвих

інтенцій мовця, пов'язане із суб'єктивним баченням і оцінюванням фрагментів картини світу, виконують лексичні одиниці» [2, с. 6]. Оцінна лексика забезпечує моделювання образотвірного та текстотвірного просторів тексту, вираження найрізноманітніших намірів авторів та внутрішніх станів персонажів.

Як образотвірний засіб оцінні назви формують передусім образ автора й аксіологічну характеристику автором зображуваних у творі подій та персонажів, репрезентують намагання викликати подібні емоційні стани в читачів. Одним із засобів вираження авторської аксіологічної думки щодо змісту художнього твору є оцінний заголовок, що як елемент композиційної структури тексту покликає виразити основну мету повідомлення, встановити контакт із читачем, привернути його увагу до змісту твору. Оцінний заголовок актуалізує авторське ставлення до повідомлення та слугує дієвим засобом впливу на сприйняття тексту читачем, напр.: А. Дністровий «*Пацики*», Ю. Покальчук «*Хулігани*», О. Ірванець «*Брехун з Литовської площі*».

Уже в «передтекстовий період» заголовок починає впливати на потенційного читача, формуючи ефект очікування і прогноз щодо твору в цілому, напр.: Л. Денисенко «*Корпорація ідіотів*», О. Іздрик «*Трактат про мудаків*», О. Ірванець «*Наш вожатий Фреді Крюгер*». Наведені назви демонструють авторську оцінку персонажів і налаштовують читача на відповідний іронічно-сатиричний виклад змісту твору.

Дослідження назви заголовка крізь призму його функцій у смисловій організації повідомлення передбачає виявлення його зв'язків з основним текстом. У процесі аналізу художніх текстів були встановлені такі типи логіко-семантичних відношень між оцінним заголовком та власне художнім текстом:

1) відношення тотожності, що встановлюються між заголовком і текстом, коли оцінне значення заголовка в цілому збігається з оцінкою персонажа у змісті тексту, напр.: К. Дяченко «*Невдаха*», М. Петренко «*Не поспішайте, спритники*»; заголовок координується із семантикою тексту, він є

домінантою, яка утворює в художньому творі смислову та емоційно-оцінну єдність;

2) відношення суперечності, які мають місце за наявності протилежної оцінки об'єкта найменш у структурі заголовка та самому тексті твору, напр.: твір О. Перлюка "*Молодець*" у заголовку містить позитивно оцінну номінацію, яка суперечить змісту розповіді про "відмінного сім'янина", що був таким і в першому, і в другому, і в третьому шлюбі. Подібні відношення з іронічним позитивно оцінним заголовком твору викривального характеру про негативного персонажа передають назви: "*Книголюб*" (про чоловіка, що ховав гроші в книжках) та "*Соколик*" (про п'яницю, що літав на Місяць) П. Глазового. Заголовок при цьому створює хибну асоціацію, провокуючи виникнення у змісті тексту оцінки, на яку читач не сподівається.

Уживаючись у структурі художнього тексту, оцінні найменування належать до своєрідних маркованих інформаційних кодів, що виділяють образ серед інших і створюють своєрідний "оцінний ореол". Наприклад, у романі П. Загребельного "Стовпо-творіння" для негативної оцінки персонажів автору достатньо надати героєві прізвище з частиною "стовп", що ілюструють такі власні назви: *Стовповок, Бабостовп, Стовпобух, Бензостовп, Стовпурас, Стовпотвердюк, Стовпоцид, Стовпоницистель, Стовпокузьма, Стовпопишук, Стовпопідшитаник, Гнилоствоп* та ін. Аналогічний прийом використовує О. Ірванець у "Маленькій п'єсі про зраду однієї актриси", де всі негативні персонажі отримують прізвища з базовим елементом "чорний": *Чорник, Чорненко, Чорнієв, Чорняк, Чорний, Чорнецький, Чорнюций, Чорнильний, Чорневич, Чорнер*.

Не менш важливою функцією оцінних найменувань осіб як образотвірною засобу виступає функція аксіологічної характеристики одного персонажа вустами іншого, при цьому оцінка може акцентуватися: а) на зовнішньому вигляді героїв, напр.: "Інколи я бачив його в компанії *товстун*а Стьопки Бузька..." (Л. Дереш); б) розумових здібностях персонажів, напр.: "– *Вундеркінд*, – визнавали дяді й тьоті" (В. Слапчук); в) рисах характеру та поведінці, напр.: "Таня (поривається смикнути Машу за коси). Яка підла *тварюка!*" (В. Діброва); г) фізичному та психічному стані персонажів, напр.: "...його, тобто Сан Саничева, дружина, між нами кажучи, рідкісна *істеричка*..." (С. Ушкалов); г) суспільних стосунках, напр.: "От дурна я була, що проміняла його на цього *інтелігента* очкастого!" (Л. Клименко).

Оцінний елемент можуть мати також прізвиська, що даються одними героями іншим, напр.: "У моєї дружини власні моральні критерії. Вона сама собі *Маргарет Тетчер*. Незламна, безкомпромісна залізна пані" (В. Слапчук); "Надворі звали її *Чудовиськом*" (Л. Денисенко); "Хіба ж вона простить мені, якщо я посплю на годинку довше, ніж це вдалося їй! Ні-і, це не жінка, це *Мюллер* у спідниці" (В. Слапчук); "Тоді ж її помітив найнормаль-

ніший із нормальних пацанів – Григій *Зубодер* (сподіваюся, що ви зрозуміли, що *Зубодером* його звали не тому, що він був дантистом)" (Л. Денисенко).

У межах художніх творів оцінні номінації осіб виконують і текстотвірну функцію, забезпечуючи структурно-композиційне моделювання оцінного текстового простору, підсилюючи експресивний ефект висловлення.

Дослідження останнього часу вказують на тропеїзацію масової свідомості, що виявляється й у структурі художнього тексту. Лінгвостилістичний аналіз назв осіб у художніх творах сучасних письменників дає підстави для визначення активного функціонування порівняння як номінативної моделі і як інтенсифікатора емоційності найменувань осіб. У сучасному мовознавстві порівняння розглядають як стилістичну фігуру, що відображає мисленнєву операцію поєднання двох предметів, явищ, ситуацій, ознак на підставі їх уподібнення, установлення аналогій між ними [4, с. 475].

Порівняння використовуються як для портретної характеристики персонажів, так і для непрямой їх номінації. Наприклад, зовнішній вигляд моделюють порівняння в таких уривках: "Ти був худий, блідий, високий і красивий, як *апостол*..." (П. Загребельний); "Олеся була гарною, як *сонечко*" (С. Кононенко); "Ох, і гарна вона, *мов писанка*, що кров з молоком" (В. Рудик). Для відтворення внутрішнього стану персонажа, його переживань також використовуються порівняння: "І ми спокійні, і покірні, як *воли*..." (С. Дудар); "От ми і злі, як *пантери*" (О. Черногуз); "Такі примітивні, як *телеграфні стовпи!*" (Л. Клименко). За допомогою порівняльних конструкцій відтворюються особливості поведінки героїв художніх творів, напр.: "Ти й сам вранці спиш, як *байбак*..." (С. Кононенко); "Ну що ви вперлися як *барани!*" (В. Діброва); "Зараз вони всі, як *таргани*, зі шпарин повилазять!" (О. Ірванець).

У художніх текстах зустрічаємо прості за структурним типом порівняння, у яких відбувається уподібнення за однією ознакою, виражене порівняльним зворотом зі сполучниками *як, мов, немов, наче, неначе*; напр.: "Я смикався та поведився, як *телепень*..." (Л. Денисенко); "Пенелопа потихеньку, *мов злодій*, прокралася до свого кабінету" (Л. Клименко); "За секунду до кімнати влітає Каміла й теж починає горланити, *наче мавпа*..." (С. Ушкалов). Значно рідше порівняльні конструкції представлені формою орудного відмінка ("Поруч з цим суб'єктом *червоним раком*, час від часу задкуючи від войовничого возика, шкутильгав Паоло" (Л. Денисенко); "Тож який резон Марію мучити, *хробаком* звиваючись біля неї?" (А. Морговський)) або описовими конструкціями на зразок: "Гонориста білявка... Вона була *схожа на смачний кондитерський виріб*" (Л. Денисенко); "Маленький, *схожий на мавпочку* вірменин з прізвищем, ніби в царського генерала, Мамонтов..." (В. Діброва).

Іноді для посилення експресії та інтенсифікації розв'язку образу персонажа використовується при порівнянні прийом ампліфікації чи антитези, напр.: “*Як собака, ганяємося від люті за своїм хвостом. Як скорпіони, самі собі ті хвости відкушуємо*” (Є. Дудар); “... ще більш дивною істотою на ймення Нуль, нікчемною й відразливою, як гусінь на зеленому листі, і зажерливою так само, як гусінь” (П. Загребельний).

Конденсацію оцінної експресії репрезентують індивідуально-авторські порівняння типу: “В нього був такий вигляд, наче в сковорідки, на яку розбили двадцять яєць” (Л. Денисенко); “... він теж не знати як опинився в кутку салону, непомітний і безмовний, як мікроб” (П. Загребельний). Об'єктом індивідуально-авторського порівняння, крім загальних назв, можуть виступати також і власні назви, напр.: “Я сміливий і зухвалий, мов *Бельмондо*” (Ю. Андрухович); “Покинувши посеред дороги відра чи там коноплі, вона біжить з усієї сили, як американська супержінка *Маріон Джонс*...” (О. Ірванець).

Уживаються в прозових текстах і типові загальноомовні порівняння, напр.: “Мужики в ліжку, як *тетери*. Глухі!” (Л. Клименко); “Сидить п'яний в ресторані, злющий, як *барбос*” (П. Глазовий); “... дві чи три християнські партійки, та й ті *гризуться* між собою, як *собаки*” (П. Загребельний); “В чергах мене постійно лаяли... Що я *посуваюся*, як *черепаха*” (Є. Дудар).

Іншою стилістичною фігурою, яку можуть утворювати оцінні особові назви, виступає антитеза, яка ґрунтується на протилежності понять, що порівнюються [4, с. 30]. Лексичною основою антитези виступають антоніми, які в контекстуальному оточенні дають протилежну оцінку об'єкту номінації, напр.: “Дехто з нас – *жертви*. А решта – *кати*” (В. Діброва); “...формується філософія *трудівника*, а не *паразита*” (О. Черногуз); “І потім, я ж не змушую тебе мити, наприклад, підлогу, чи вичищати вбиральню? Я що – *дід*, ти що – *салага*?” (Л. Денисенко).

У досліджуваних текстах зустрічаються плеоназми, що ґрунтуються на повторенні морфем із тотожними або подібними значеннями [4, с. 466] і виявляються в надмірності слів у фразі з погляду передачі думки з метою збільшення ступеня вияву негативної оцінки особи, що номінується, напр.: “...секретарка з того, ситого життя, колись працювала в цього *монструозного монстра*...” (Л. Денисенко); “*Звіздонутий звіздонутик, семимудрий п'ятимудник*, є на світі просто *лохи*, а оце ось *архілох*” (В. Цибулько); “...око вужче, ніж у якого-небудь китайця, а розумом я – *чукча чукчею*” (В. Слапчук).

Окрему групу становлять оцінні особові назви, що є елементами градації, яка ґрунтується на нагнітанні чи послабленні експресивності однорідних виразних засобів, посиленні чи применшенні інтенсивності їх денотативного значення [4, с. 97]. Висхідна градація, або ампліфікація, пов'язується

з наростанням емоційної напруги, при цьому “семантично співвідносні й синтаксично однорідні компоненти речення вишиковуються так, що кожен наступний виявляється семантично і психологічно більш насиченим і стилістично більш виразним, аніж попередній” [5, с. 176]. Саме висхідна градація є типовою під час виявлення в тексті особових оцінних найменувань, напр.: “Повне *ніщо! Пишк! Смердючий, дрібний і пихатий! У-у! Шмаркля! Нікчема! Мудак!*” (О. Ірванець); “... служби не бачили, *паскуди, салабони. Парашики!*...” (Ю. Андрухович); “А ти, Несторе, як мала дитина. *Маніпулянт, курва*” (Л. Дереш).

Ампліфіковані оцінні конструкції в досліджуваних текстах бувають: а) двокомпонентні, що зустрічаються в мовленні героїв як оцінна характеристика одного персонажа вустами іншого, напр.: “Кров би тебе залила, *іроде* стопроклятий! *Верблюдо* кастрований...” (А. Морговський); “– *Хам і грубіян!* – обурилася вона” (П. Загребельний); “... в кого зір зберігся, той – *халтурник* та *інтриган* – так каже Поліна” (Л. Денисенко); б) багатоконпонентні, характерні як для мови персонажів, так і для авторського мовлення, напр.: “У Мідних Буках ми *аутсайдери, погані діти, The Vad Company*...” (Л. Дереш); “Він – попереду скрізь і завше – всієї пакості дає чортів: *ханугам, ледарям, нездарам, п'яницям, хамам, шахраям* – уже ж такого сипле жару, що їм свербить і там, і сям...” (П. Глазовий).

Оцінні особові найменування, ампліфікуючись, формують цілі комплекси, які передають психологічно напружені моменти мовлення, наприклад: “– *Сволоч!* – кричала я йому. – *Сучий син! Паскуда! Падло! Скотиняка! Животноє! Ідіот! Неакуратист! Гівно... Звірюка! Самець...*” (Л. Клименко); “Ну, *Ягнич*, ну, *звір*, і *варвар*, і *одоробало*, і...” (П. Загребельний).

До фігур, які можуть формувати оцінні назви осіб, належить також гра слів, напр.: “Справа полягала в тому, що на пароплав були запрошені *найсучасніші* (мабуть, від слова “сука”, бо більшість із них були бабами та, перепрошую, – рідкісними стервами)...” (Л. Денисенко); “– Я студент-історик. – Як прекрасно: *історик!* Аби лиш не *істерик*, бо я лікар і мені набридли істерики” (П. Загребельний).

Склад контекстуальних оцінних особових найменувань постійно поповнюють okazіоналізми, прозора внутрішня форма яких прогнозує авторські наміри, котрі потенційно може переживати адресат унаслідок того, що новоутворена оцінна назва оперує близькими йому концептами оцінок та асоціаціями. Okазіоналізми, що містять у своєму значенні оцінний компонент, не мають узуального характеру і виступають одиницями мовлення, що служать засобом індивідуалізації та увиразнення стилю письменника. Наприклад: “... першими в нашій землі віднині і вічно стали *валутоносці*” (П. Загребельний); “... всі державні злодюги й грабіжники горнутья під крильце *присидента* і

розкошелюватися для якихось там *гетькалів* не мають жодних намірів” (П. Загребельний); “*Харалудників* геть із Цека!” (В. Діброва). В оцінних okazіоналізмах номінативна функція відступає на другий план, а переважає емоційно-оцінна функція, що найповніше виявляється в нормативно організованому контексті, у конкретній мовленнєвій ситуації. Напр.: “Свдокія гриміла потужним двигуном “джипа”. Як її тепер називати? *Джипуха*, *джипістка*, *джипачка*?” (П. Загребельний);

“Останніх Павло щиро ненавидів – підлабузники, *грантожери*, патякала” (Л. Денисенко).

Таким чином, оцінна лексика як засіб творення експресивності в тексті забезпечує моделювання образотвірного та текстотвірного просторів твору. Оцінні найменування осіб поповнюють систему виражально-зображальних засобів літературної мови і становлять інтерес щодо подальшого їх вивчення в лінгвокультурологічному аспекті.

Література

1. Балли Ш. Французская стилистика / Шарль Балли. – М.: Иностр. лит., 1961. – 395 с.
2. Бойко Н. Українська експресивна лексика: проблеми семантики і функціонування: Автореф. дис... д-ра філол. наук / Інститут української мови НАН України / Н.І. Бойко. – К., 2006. – 36 с.
3. Лукьянова Н. Экспрессивная лексика разговорного употребления (проблемы семантики) / Н.А. Лукьянова. – Новосибирск: Наука, 1986. – 227 с.
4. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / Олена Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
5. Чабаненко В. Стилїстика експресивних засобів української мови / В.А. Чабаненко. – Запоріжжя: ЗДУ, 2002. – 351 с.

Стаття надійшла до редакції 8.04.2011